

Colonial Architecture and Amnesia

Mapping the Work of Portuguese Architects in Angola and Mozambique

Following a rapid coup d'état in 1974, Portugal was once again the size it had been at the beginning of the fifteenth century. The very same military overthrow that brought about the end of the autocratic regime that had ruled the country for over 48 years also epitomized the conclusion of a colonial enterprise in Africa that had lasted 500 years. Portugal's loss of its African colonies of Angola and Mozambique thus occurred later than in any other country in Europe, and forced the country to redefine its role in the world, transform its obsolete institutions and revise its national identity.

Architecture played an interesting part in this re-elaboration of the nation's self-image. The SAAL programme, which aimed to alleviate poor housing conditions, and the immediate recognition of Alvaro Siza's work within this programme, sparked an international visibility for Portugal.¹ Siza's insistence on the artistic character of architecture in fact helped to counterbalance the arrogance of a swiftly emerging commercial culture in Portugal, a phenomenon that can be explained as the outburst of a long-repressed society. Moreover, his approach to architecture and his quiet *passion* instated a role model, widening

the road to the outside world for Portuguese architecture graduates, whose numbers have rapidly risen since.² International recognition also fostered openness; students enrolled in exchange and post-graduate programmes abroad, mainly in Europe and the USA. In its global gaze, the architectural community of both young and established practitioners seems to have been more influenced by the turning away from the colonial past than Portuguese society as a whole.

Economic pressure, however, has again driven Portuguese construction firms to search for new markets outside the nation's boundaries. And in spite of its pervasive malfunctioning, Angola now turns out to be an attractive market for all kinds of traders. Architects have joined the trend, travelling to Luanda and even settling there for short periods. After a short, tense and taboo-like relation vis-à-vis the colonial enterprise, the mood thus seems to be changing with the relationship between the former mother country and its colonies taking new forms, resulting from new geopolitical forces and realities in both territories. But the shadow of Portugal's former role as a colonial power nevertheless still lurks beneath current discourses on the new nation. For one thing, efforts of documenting the architecture and planning of Portugal's colonial enterprise in Africa still confront strong forms of amnesia.

Beyond War and Myths

It was actually not until the mid-1990s that Portugal was ready to deal with its colonial past. The difficult social situation in the country partly explains this phenomenon, which was exacerbated by the radical political overturn of 1974. The swift military coup (in fact a revolution) indeed evoked strong stances

¹ Alvaro Siza worked for SAAL (Servicio de Apoio Ambulatorio Local) between 1973 and 1977, designing two housing projects in Porto, the Bouça and São Victor row houses. The special issue on Portugal of *l'Architecture d'Aujourd'hui* (185, 1976) was critical in granting the country international visibility, with architect and critic Nuno Portas playing a crucial role.

² According to Manuel Cabral (ed.) 'Relatório Profissão: Arquitecto/a AO' (2006), the number of registered architects amounted to 935 in 1974 (p. 27) and 12632 in 2006 (p. 24). See: <http://arquitectos.pt/documentos/1219335052D5rIB4kc4Lj73MT5.pdf>, accessed 1 December 2009.

Koloniale architectuur en geheugenverlies

De herontdekking van Portugese moderne architectuur in Angola en Mozambique

Na een snel doorgevoerde staatsgreep in 1974 viel de contour van Portugal opnieuw samen met de landsgrens aan het begin van de vijftiende eeuw. Dezelfde militaire omverwerping van het autocratisch regime dat het land meer dan 48 jaar lang had geleid, vormde immers ook het sluitstuk van een koloniale onderneming in Afrika die 500 jaar had geduurd. Portugal verloor zijn Afrikaanse kolonies Angola en Mozambique dus later dan andere Europese mogendheden, en dit verlies dwong het land om zijn rol in de wereld te herzien, zijn gedateerde instellingen te hervormen en zijn nationale identiteit opnieuw te definiëren.

In deze uitwerking van een nieuw nationaal zelfbeeld speelde architectuur een bijzondere rol. Het SAAL-programma, dat erop was gericht armoedige huisvesting op te waarderen, en de onmiddellijke erkenning van het werk dat Alvaro Siza binnen deze context realiseerde, gaf Portugal een plotselinge, internationale zichtbaarheid.¹ Siza's voortdurende nadruk op de kunstzinnige aard van architectuur vormde daarbij een tegenwicht voor de arrogantie van een snel opkomende commerciële cultuur in Portugal, die moet worden begrepen als een uitbarsting van een lang onderdrukte maatschappij. Zijn architectuurbenadering en stille passie werkten bovendien als een navolgenswaardig voorbeeld, en maakte daarmee de weg

naar de buitenwereld vrij voor afgestudeerde Portugese architectuurstudenten, van wie het aantal trouwens sterk toenam.² Internationale erkenning zorgde voor een openheid, waarbij studenten toegang kregen tot uitwisselingsprogramma's en postgraduaat-opleidingen, vooral in Europa en de VS. In haar oriëntatie op de wijde wereld bleek de architectengemeenschap van zowel jonge als meer gevestigde ontwerpers, meer beïnvloed door een loskomen van het koloniale verleden dan de Portugese samenleving in het algemeen. Door economische druk zagen Portugese bouwfirmas zich genoodzaakt om nieuwe afzetgebieden buiten de landsgrenzen op te zoeken, en ondanks een voortdurende staat van disfunctionaliteit bleek Angola in die context toch een aantrekkelijke markt voor diverse vormen van handel. Architecten volgden de trend, en begonnen opnieuw naar Luanda (Angola) af te reizen of er zelfs voor korte perioden te verblijven. Na een intermezzo, waarbij de eigen kolonisatie in een sterke taboesfeer was gehuld, lijkt de situatie in Portugal stilaan te wijzigen en krijgt de verhouding tussen het voormalige moederland en de kolonies een nieuwe invulling, die mede wordt bepaald door de actuele geopolitieke realiteit in beide gebieden. Desondanks sluimert de schaduw van Portugal's koloniale verleden nog steeds in de hedendaagse debatten over de nieuwe natie. Pogingen om de Portugese koloniale architectuur en stadsplanning in Afrika te documenteren, botsen dan ook niet zelden op sterke vormen van geheugenverlies.

Voorbij oorlog en mythes

Pas vanaf midden jaren negentig werd het in Portugal stilaan mogelijk om in het reine te komen met het eigen koloniale verleden.

1

Alvaro Siza werkte tussen 1973 en 1977 voor het SAAL-programma (Serviço de Apoio Ambulatorio Local) en ontwierp er twee huisvestingsprojecten in Porto voor, de Bouça en São Victor. Het aan Portugal gewijde themanummer van *l'Architecture d'Aujourd'hui* (nr. 185, 1976) droeg in belangrijke mate bij tot de internationale zichtbaarheid van het land; architect en criticus Nuno Portas speelde daarin een cruciale rol.

2

Het aantal geregistreerde architecten steeg van 935 in 1974 naar 12.632 in 2006. Zie: Manuel Cabral (red.), 'Relatório Profissão: Arquitecto/a AO' (2006), <http://arquitectos.pt/doc/umentos/1219335052D5rIB4kc4Lj73MT5.pdf>, geraadpleegd op 1 december 2009.

of anti-colonialism vis-à-vis the party of the Estado Novo that had been in power since 1933. Many claimed to have been forced to support both the regime and the colonial war that finally ended it. The fulcrum was the 13-year war between Portugal and its African colonies of 1961-1974 into which all male Portuguese citizens from the age of 20 were recruited by obligation, inducing the postponement of life projects for often four to six years. Consequently, the war was the pendulum of all life in the nation. In 1974, the colonial past was wished dead and buried, both by young men, who during the battles had been asking themselves: 'What I am doing here?', and by military professionals, who after all the country's massive investments in men and finances had suffered a non-admitted defeat. No images or discussions were welcome.

The colonies became a void, an amputated part of the body that still ached. Indeed, the colonial war is still very much present in the individual conscience of those who lived through it, now in their late fifties and older,

but nearly taboo in the collective conscience of the public. Feelings of shame, guilt and perplexity endure. The trauma felt by the civilians leaving the colonies – going home, or rather to an unfamiliar place where *retornados* were frequently unwanted;³ the defeat of the army; the sacrifice of a generation in lives, dreaded experiences, post-war stress. What remains are feelings of the uselessness of it, of resentment, bitterness and waste.

The long colonial history of the country thus turned into an awkward problem and a challenge to the national and international image of the nation, all the more so since Portugal also had to distance itself from long

3

Most of them penniless, many refugees left behind possessions and all their investments. 505,078 is the official number of the 'retornados do Ultramar' who had to flee hastily in the summer of 1975, either Portuguese or of Portuguese origin of all skin colours – whites, multirace or Indian, equaling 5 per cent of the entire national population.

Pancho Guedes, Smiling Lion Apartments, Maputo (Mozambique), 1956-1959 (Uit / Source: Ana Vaz Milheiro et. al. (red. / ed.), *Pancho Guedes. Manifestos, Papers, Lectures, Publications* (Lissabon / Lisbon: Ordem dos Arquitectos, 2007), 142-143)

De complexe sociale constellatie van het land, die werd verhevigd door de radicale politieke omwenteling van 1974, is daar niet vreemd aan. De plotselinge militaire coup (die eigenlijk een revolutie was) induceerde immers sterke antikoloniale gevoelens die waren gericht tegen de partij van de Estado Novo, die sinds 1933 aan de macht was geweest. Velen beweerden na afloop immers dat ze het regime slechts onder dwang hadden gesteund en daarbij ook de koloniale oorlog, die het einde ervan had ingeluid. De 13 jaar durende oorlog tussen Portugal en zijn Afrikaanse kolonies, van 1961 tot 1974, vormde hiervan de apotheose. Alle mannelijke landgenoten waren immers op hun twintigste voor deze oorlog gerekruteerd en hadden hun levensplannen daardoor vaak voor vier tot zes jaar moeten uitstellen. De oorlog was bijgevolg de crux in het leven van de hele natie. In 1974 werd dat koloniale verleden dood en begraven gewenst, niet alleen door de jongemannen die zich tijdens de vele veldslagen hadden afgevraagd, waarin ze in godsnaam waren verzeild geraakt, maar ook door de militairen zelf, die ondanks de enorme menselijke en financiële investeringen een (steeds ontkende) nederlaag hadden geleden. Beelden noch woorden over de affaire waren dan ook welkom.

De kolonies verwerden tot een leemte, een geamputeerd lichaamsdeel waarvan het verlies desondanks nog steeds voelbaar bleef. Hoewel de koloniale oorlog in het collectieve domein een taboe was, bleef hij sterk aanwezig in het individuele geweten van een hele generatie van late vijftigers en zestigers, die de oorlog had meegemaakt. Gevoelens van schaamte, schuld en ontzetting werkten door: het trauma van burgers die de kolonies verlieten om terug keren naar een plek, waarvan ze dachten dat het 'thuis' was, maar waar ze als *retornados* in werkelijkheid ongewenst bleken,³ maar ook de nederlaag van het leger. Kortom, het offer van een gehele generatie die haar leven had gegeven, of opgezaald zat met posttraumatische stress vanwege de vreselijke oorlogservaringen. Wat overbleef was een gevoel van totale nutteloosheid, weerzin, verbittering en verspilling.

De lange koloniale geschiedenis van het land veranderde daardoor in een onwennig probleem en vormde een uitdaging voor de formulering

van een nationaal en internationaal zelfbeeld. Portugal moest daarbij afstand zien te nemen van diep verankerde mythes, een proces dat een hele tijd in beslag nam, zoals de essayist Eduardo Lourenço heeft opgemerkt.⁴ De krachtigste van deze mythes was zonder twijfel het 'Lusotropicalisme', een term die door Gilberto Freyre werd gemunt. Op basis van die notie, en gezien de zelfverklaarde status van een natie die zich sinds de vijftiende eeuw niet alleen over diverse continenten uitstreckte, maar zich in wezen ook als multicultureel en multiraciaal voorstelde, kon immers de idee worden ontwikkeld dat Portugal in Afrika een meer humaan koloniaal beleid voerde dan de andere Europese grootmachten.⁵ Het was inderdaad precies op basis van een doctrine van tolerantie en rassenvermenging, waardoor Salazar het langdurig vasthouden aan de overzeese territoria kon legitimeren. Binnen zijn ideologisch discours waren die gebieden immers geen kolonies, maar provincies van Portugal, een integraal onderdeel van het lichaam van de natie.

Het was ten opzichte van dat discours, dat Portugal verbeeldde als een koloniale mogendheid met een mystieke lotsbestemming (die hem deed verschillen van de rest van koloniaal Europa), dat de natie voor zichzelf een nieuwe roeping en toekomst moest zien te vinden. De toetreding van Portugal tot de Europese Unie kende veel beweegredenen, zoals de ontsnapping aan armoede en onderontwikkeling, of de verbetering van levensomstandigheden, maar ze ging ook gepaard met een resolute afwijzing van alles wat ook maar iets met de kolonies had te maken. Het koloniale verleden gold vanaf dat ogenblik als het epicentrum van alle kwaad waaraan de natie zich had bezondigd: oorlog,

3
Officieel keerden 505.078 burgers overhaast terug uit de overzeese gebieden in de zomer van 1975, van wie het overgrote deel zonder een cent op zak arriveerde, omdat ze al hun bezittingen en investeringen hadden moeten achterlaten. Ze hadden ofwel de Portugese nationaliteit of waren Portugees van geboorte, maar qua huidskleur verschilden ze sterk, van blank tot gemengd of Indisch. In totaal maakten ze 5 procent van de nationale bevolking uit.

4
Eduardo Lourenço, *O Labirinto da Saudade* (Lissabon: Publicações Dom Quixote, 1991).

5
Gilberto de Mello Freyre (1900-1987) was een socioloog, cultureel antropoloog, historicus, journalist en politicus uit Brazilië. Zijn meest befaamde werk is een sociologisch traktaat uit 1933, getiteld *Casa-Grande & Senzala*.

ingrained colonial myths, a process that, as the essayist Eduardo Lourenço has noted, has taken its time.⁴ Lusotropicalism, a concept epitomized by Gilberto Freyre, no doubt was the most powerful of these myths. From it derives the idea that because of the country's self-proclaimed image of a multicultural, multiracial and pluricontinental nation since the fifteenth century, the Portuguese colonial enterprise in Africa was more humane than that of other colonial powers.⁵ In fact, the ideology that had sustained Salazar's ultimate hold on the colonies was precisely a doctrine of tolerance and miscegenation that prompted a defence of the overseas possessions on the basis that they were not colonies, but provinces of Portugal – an integral part of the body of the nation. In response to this special, almost mystical destiny of a colonial power unlike the others, the nation had to find a new vocation and future. If Portugal's European integration had many motives – getting away from poverty, from the low level of development, upgrading living conditions – a resolution of

refusal also went with it: an all-embracing rejection of whatever had to do with the colonies. They were seen as the epicentre of every evil to which the nation had succumbed – war, forced labour, oppression, underdevelopment and all of the other manifestations that accompanied the occupation of the colonies.

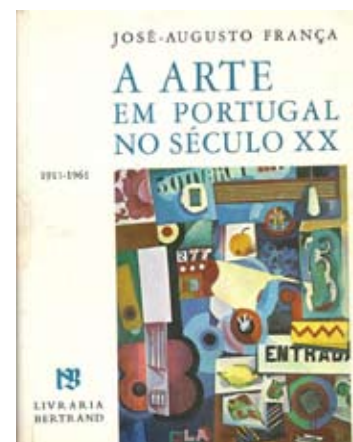
Given the central position of the colonial issue in Portugal's history, the period of mourning had to be fully lived before being able to move ahead. In contrast to the politically and emotionally charged preceding generation, a new age group is now starting to face the former colonial territories in Africa with a serene gaze, devoid of guilt and greed. Hope is not lacking, and a fresh interest is revived through family stories, lived childhood memories and long-lasting peace. Many individuals indeed still have the capacity to share memoirs in text, image and sound. Some are devoted to nostalgia, but others are using this temporal proximity to initiate a work of study, analysis and understanding. It is in this context that we need to situate the rediscovery of the Portuguese built production in its former African colonies.

Portuguese Architects in Africa

Architects, like other professionals and a majority of unqualified workers, had participated in the emigrant flux to the African territories during the 1950s, '60s and first years of the '70s. They went in search of better opportunities than those that existed at the time in Portugal. Angola and Mozambique indeed had such opportunities to offer. While hardly any qualified architects had been working in the Portuguese colonies before the early 1950s, even in the capital cities, the post-war years triggered a process of urbanization that called for expertise to build the necessary infrastructure and functional facilities. Furthermore, the newcomers

4
Eduardo Lourenço, *O Labirinto da Saudade* (Lisbon: Publicações Dom Quixote, 1991).

5
Gilberto de Mello Freyre (1900-1987) was a Brazilian sociologist, cultural anthropologist, historian, journalist and congressman whose best-known work is a 1933 sociological treatise named *Casa-Grande & Senzala*.

José-Augusto França, *A Arte em Portugal no século XX, 1911-1961*, 1974. Omslag / Cover

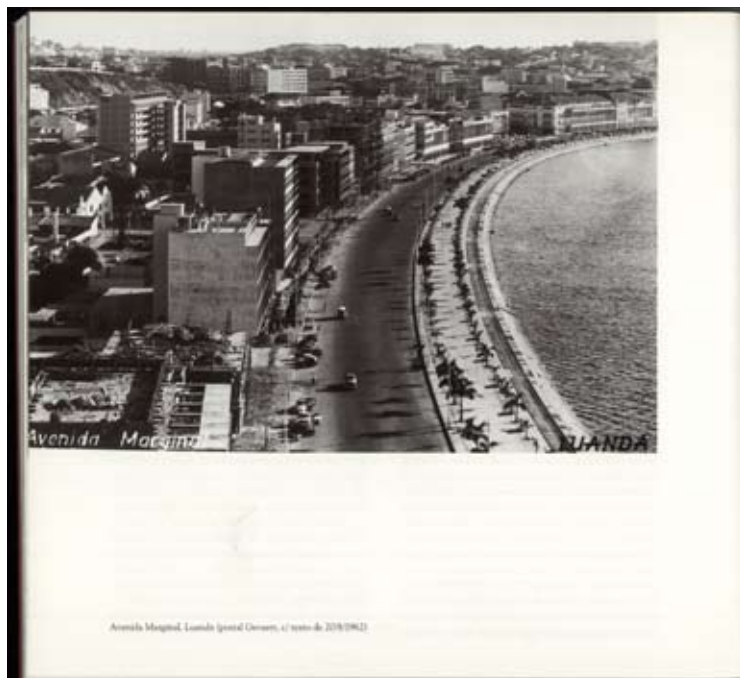
dwangarbeid, onderdrukking, onderontwikkeling en alle andere aspecten, waarmee de bezetting van de kolonies was gepaard gegaan.

Gezien de centrale positie die de koloniale kwestie in Portugal's geschiedenis bekleedde, was er dan ook een periode van rouw nodig voordat de bladzij kon worden omgeslagen. In tegenstelling tot eerdere generaties, die zowel politiek als emotioneel door dat specifieke verleden waren bezwaard, begint vandaag een nieuwe leeftijdsgroep de voormalige kolonies in Afrika met een meer serene blik te beschouwen, los van gevoelens van schuld of hebzucht. Er is hoop en een nieuwe interesse die wordt gevoed door familie verhalen en het oprakelen van herinneringen uit de kindertijd, maar die ook is bewerkstelligd door een lange periode van vrede. Velen zijn bereid om hun verhalen te delen in beeld en geschrift, of via mondelinge getuigenissen. Soms speelt hierin een nostalgie, maar anderen wenden die nabijheid in tijd aan om onderzoek te initiëren en zo tot een beter begrip te komen. Het is in die context dat we de herontdekking moeten situëren van de

Portugese gebouwde productie in haar voormalige Afrikaanse kolonies.

Portugese architecten in Afrika

Net als andere beroeps categorieën en een significant aantal ongekwalificeerde arbeiders, namen ook architecten deel aan de emigratiestroom naar Afrika die zich vanaf de jaren vijftig tot de eerste helft van de jaren zeventig voerde. Ze hoopten er betere kansen aan te treffen dan die hen op dat moment in Portugal te beurt vielen. Dat was in Angola en Mozambique ook tot op zekere hoogte het geval, omdat de naoorlogse jaren daar een proces van verstedelijking op gang hadden gebracht, die expertise vereiste om de nodige infrastructuur en functionele voorzieningen uit te bouwen. Tot aan de vroege jaren vijftig waren er immers nauwelijks gekwalificeerde architecten actief in de Portugese kolonies, zelfs niet in de belangrijkste stedelijke centra. Deze nieuwkomers genoten een speelruimte die het ontwerpen van waarlijk moderne gebouwen toeliet, omdat de controle van overhand op architectuurtaal er minder

Zicht op de Avenida Marginal in Luanda (Angola) / View on the Avenida Marginal in Luanda (Angola)
(Uit / Source: José Fernandes, *Geração Africana* 1925-1975, 2002, 30)

benefited from a freedom of expression allowing the design of truly *modern* buildings – control over architectural language being less restricted than in Portugal, where building regulations but also the political climate created a less liberal context for design. Architects operating in the African colonies conceived an architecture of ventilation via brises-soleil and open grilles, a (sub)tropical architecture of lightness and simplicity. They used reinforced concrete extensively and often applied or included works of art to match the integration of the arts' ideal. Belonging to a liberal profession, many architects started, however, under the umbrella of the state as contracted civil servants. Most worked in governmental agencies or in the municipalities' technical offices. A few were oppositionists and took an active stance in civic matters pertaining to the colonial context.

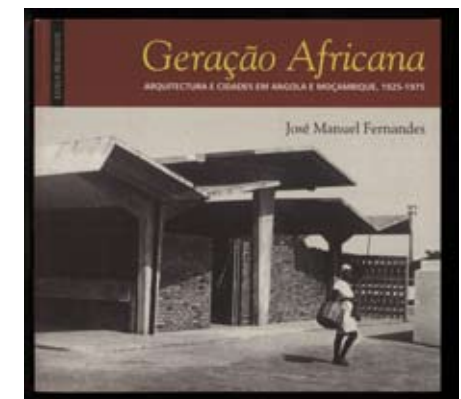
The architectural production of Portuguese architects working in Angola and Mozambique was, however, rarely published in professional journals in Portugal. Moreover, the colonies, designated as provinces from 1953, did not yet have the resources or drive to have their own publications. Departing for Africa usually meant a long-term arrangement, even a lifetime decision, and it virtually cut off the channels of communication between the architect and his social and extended family networks. Settling in an unknown setting most often meant the end of humdrum career-management concerns. Exceptions to this absence from visibility do exist. Mention should be made, in Luanda, of Vieira da Costa (1911-1982) and, in Maputo, of Pancho Guedes (b. 1925), whose connection with Team 10 allowed him to bypass the usual connection with Lisbon or Porto in getting his work and ideas mediated.⁶ Later, the Portuguese-born architect José Forjaz (b. 1936) attained international distinction.

Da Costa and Guedes' work in Africa became known when the grand narratives of modern Portuguese architecture were first articulated in the mid 1970s (França, Portas) and the 1980s (Almeida with Fernandes, Fernandez), surveys that remain standard interpretations to this day.⁷ Except the odd

note here or there and notwithstanding the references to Vieira da Costa and Guedes, the overseas territories were completely overlooked in these synthetic histories. A partial explanation lies in the temporal decoupages of these books. França's survey, for instance, ends in 1961, a year in which the construction boom in the colonies in fact was just taking off. But the almost complete

6
The work of Pancho Guedes also features prominently in the surveys on modern architecture in Africa, produced by Udo Kultermann. See the text by Johan Lagae in this issue of *OASE*. On Guedes, see Ana Vaz Milheiro et. al. (eds.), *Pancho Guedes. Manifestos, Papers, Lectures, Publications* (Lisbon: Ordem dos Arquitectos, 2007).

7
José-Augusto França, *A Arte em Portugal no século XX, 1911-1961* (Lisbon: Bertrand, 1974); Nuno Portas, 'A Evolução da Arquitectura Moderna em Portugal: uma interpretação', in: Bruno Zevi (ed.), *História da Arquitectura Moderna*, vol. 2 (Lisbon: Arcádia, 1970), 687-704; Pedro Almeida and José Fernandes, *História da Arte em Portugal: A Arquitectura Moderna*, vol. 14 (Lisbon: Alfa, 1986); Sérgio Fernandez, *Percurso: Arquitectura Portuguesa: 1930-1974* (Porto: Faculdade de Arquitectura da universidade do Porto, 1988).

José Fernandes, *Geração Africana, Arquitectura et cidades em Angola = e Moçambique, 1925-1975*, 2002. Omslag / Cover

strikt was dan in Portugal, waar bouwregelgeving en het politieke klimaat een minder vrije ontwerpcontext genereerden. Architecten die in de Afrikaanse kolonies opereerden, ontwikkelden een vorm van bouwen op basis van natuurlijke ventilatie, met brises-soleil en claustra's, kortom, een (sub)tropische architectuur gekenmerkt door lichtheid en eenvoud. Het gebruik van gewapend beton was alomtegenwoordig en werd op zo'n manier ingezet, dat het aansloot bij het ideaal van de integratie der kunsten. Hoewel architectuur in wezen tot de vrije beroepen behoort, begonnen velen in de schoot van de overheid te werken als contractueel aangestelde ambtenaren. De meesten onder hen werkten voor officiële agentschappen of waren verbonden aan gemeentelijke technische diensten. Enkelen namen een meer kritische houding aan en kozen openlijk positie tegen overheidspraktijken in een koloniale context.

In Portugese vakbladen werd nauwelijks bericht over de architectuurproductie van Portugese architecten in Angola of Mozambique. Bovendien ontbrak het de kolonies, die vanaf 1953 als provincies werden aangeduid, aan de nodige middelen om hun eigen publicaties te verzorgen. Een vertrek naar Afrika betekende dan ook meestal een engagement voor de lange termijn, vaak zelfs voor het leven, waarbij nagenoeg alle communicatiekanalen tussen de architect, zijn familie en sociale milieu werden doorgesneden. Maar de vestiging in een groten-deels onbekende omgeving, impliceerde meestal ook het einde van hinderlijke zorgen over het verloop van een carrière. Enkele figuren wisten echter aan deze onzichtbaarheid te ontsnappen. Voor Luanda kunnen we denken aan Vieira da Costa (1911-1982), terwijl voor Maputo de naam van Pancho Guedes (1925) moet worden genoemd, wiens band met Team 10 zijn werk en ideeën bekendheid gaf, los van de gangbare netwerken uit Lissabon of Porto.⁶ Later zou ook de in Portugal geboren architect José Forjaz (1936) internationaal opgemerkt worden.

Het werk in Afrika van Da Costa en Guedes kreeg aandacht, toen de eerste belangwekkende overzichten van de moderne Portugese architectuur werden samengesteld: midden jaren zeventig door França en Portas, en in de jaren tachtig door Almeida & Fernandes en Fernandez,

publicaties die tot op de dag van vandaag als referentiewerken gelden.⁷ Behalve een marginale opmerking hier en daar, en ongeacht de verwijzingen naar Vieira da Costa en Guedes, kwamen de overzeese gebieden in deze standaardteksten niet voor. Dat ligt deels aan de historische decoupage ervan. França's overzichtswerk, bijvoorbeeld, eindigt in 1961, een jaar waarin de bouwmaatschappij in de kolonies eigenlijk nog moest beginnen. Maar de nagenoeg complete afwezigheid van de Portugese architectuurproductie in Afrika kan ook worden begrepen vanuit een weigering van de auteurs om de kolonies als een onderdeel van het Portugese territorium te erkennen. Ten slotte spelen hier wellicht ook meer alledaagse randvoorwaarden: niet alleen ontbrak de basisdocumentatie in conventionele bronnen, zoals professionele tijdschriften, ook de lange reisafstand en hoge kosten vormden voor onderzoekers belangrijke obstakels om de lacunes in de kennis over Portugese koloniale architectuur te dichten. Gedurende de eerste 35 jaar na het onafhankelijk worden van de kolonies bleven opmerkelijk genoeg ook de vele monografieën over individuele architecten stom over hun werk in overzeese gebieden. Voor vroege informatie over het onderwerp moet men zich dan ook wenden tot publicaties uit de erfgoedsector, ook al bleven de pogingen om het materiële en immateriële erfgoed in de Afrikaanse kolonies te documenteren, ook in die literatuur eerder zeldzaam. De focus lag daar immers eerst en vooral op gebieden in het Verre Oosten of Brazilië, waar de herinnering aan de Portugese koloniale overheersing minder bezwaard was en Portugal eerder een vage

6 Projecten van Pancho Guedes figureren ook in de overzichtswerken over moderne architectuur in Afrika die Udo Kultermann samenstelde. Zie de bijdrage van Johan Lagae in dit nummer van OASE. Voor Guedes, zie ook: Ana Vaz Milheiro et. al. (red.), *Pancho Guedes. Manifestos, Papers, Lectures, Publications* (Lissabon: Ordem dos Arquitectos, 2007).

7 José-Augusto França, *A Arte em Portugal no século XX, 1911-1961* (Lissabon: Bertrand, 1974); Nuno Portas, 'A Evolução da Arquitectura Moderna em Portugal: uma interpretação', in: Bruno Zevi (red.), *História da Arquitectura Moderna*, deel 2 (Lissabon: Arcádia, 1970), 687-704; Pedro Almeida in José Fernandes, *História da Arte em Portugal: A Arquitectura Moderna*, deel 14 (Lissabon: Alfa, 1986); Sérgio Fernandez, *Percursos: Arquitectura Portuguesa: 1930-1974* (Porto: Faculdade de Arquitectura van de universiteit van Porto, 1988).

absence of the Portuguese architectural production in Africa in these surveys might also stem from a refusal on behalf of their authors to regard the colonies as Portuguese territories. Yet, one should also not forget more mundane reasons: primary documentation in conventional sources such as professional journals was lacking while distance and travel costs were important obstacles to be overcome by researchers eager to address the knowledge deficit on Portuguese colonial architecture. During the 35 years since the independence of the colonies, even the many monographs on individual architects have surprisingly enough also remained silent on the production in the colonial territories. If early information on the topic is to be found, one should look in those publications produced within the milieu of preservation specialists. But even the efforts to visit, record and analyse the Portuguese material and immaterial heritage in the world have for a long time neglected the built legacy in the African colonies, focussing first and foremost on the much less charged locations in the Extreme East and in Brazil – locations where Portugal is a faint memory or has the peaceful status of a remote grandfather.

From Amnesia to Rediscovery

It seems that we are finally overcoming this period of amnesia in the history of architecture, bringing us into the era of rediscovery. Encountering the bright, modern, fresh-off-the-drawing board buildings and city fabrics for many, especially young architects, is a revelation. From interviews with and lectures by protagonists, screening collections of projects, prints and other documents comes to the fore a spectacular landscape of a myriad of unknown buildings, townscapes and singular interventions in the territory, all tinged with the freshness of modernism. After the long oblivion, the 1950s and '60s images of urban centres in Angola and Mozambique appear with a fresh sparkle.

Recovering history, Fernandes gave his first global account in the chapter included in Bettencourt and Chaudhuri's *História da Expansão Portuguesa* of 1998. In the same

year, Albuquerque wrote on Mozambique. Martins completed a thesis on Angola in 2000. Fernandes followed with *Geração Africana* in 2002.⁸ Research work is being done at the Faculties at Maputo and Luanda, as well as in the main universities in Portugal. A growing number of publications are under preparation, but there is still a significant amount of data to be recovered. Architecture historians are confronted with big challenges, such as the disappearance of personal and institutional archives in the war-ridden areas in Angola and Mozambique, and the high costs for conducting fieldwork.

A sense of urgency is also at hand as many protagonists have reached a very old age, while others have deceased. The physical fabric in Angola and Mozambique has proven to be a fragile source itself, much destruction having occurred in the 35 years since independence because of direct warfare, neglect, and more recently, an economic upheaval that is resulting in the substitution of post-war architectural projects with more flamboyant and up-to-date amenities.⁹ The strong increase of density in the urban centres is completely transforming the tranquil, mostly low-rise character of the colonial city in the process. Precisely at the moment in which Portugal is overcoming its amnesia of its colonial past, documenting and studying the legacy of Portuguese colonial architecture and planning seems thus more than timely.

8

José Fernandes, 'Arquitectura e Urbanismo no Espaço Ultramarino Português', in: Francisco Bettencourt and Kirti Chaudhuri (eds.) *História da Expansão Portuguesa*, vol. 5 (Lisbon: Circula de Leitões, 1999); António Albuquerque, 'Arquitectura Moderna em Moçambique: 1949-1974' (PhD dissertation, University of Coimbra, 1998); Isabel Martins, 'Luanda: a cidade e a arquitectura' (PhD dissertation, University of Porto, 2000); José Fernandes, *Geração Africana 1925-1975* (Lisbon: Livros Horizonte, 2002).

9

A case in point was the 2008 destruction of the Kinaxixe market in Luanda, Mozambique. This project, without a doubt one of the most special, generous pieces of modern architecture in Portugal's Africa, was designed in 1950-1952 by Vasco Vieira da Costa, who was educated in Porto. After working for Le Corbusier, Da Costa moved to Angola in 1949 and stayed there for 30 years.

herinnering vormde of het vreedzaam statuut van een verre grootvader had.

Van geheugenverlies naar herontdekking

Deze periode van geheugenverlies in de architectuurgeschiedenis lijkt stilaan achter ons te liggen en te worden ingeruild voor een tijdperk van herontdekking. De kennismaking met stralende, moderne gebouwen en stadsdelen die precies zo zijn gerealiseerd als ze werden ontworpen op de tekentafel, vormt voor velen, en voor jonge architecten in het bijzonder, een ontdekking. Uit interviews met of lezingen door betrokken protagonisten, maar ook uit diverse reeksen afbeeldingen treedt een spectaculair landschap naar voren van ongekende gebouwen, stadslandschappen en specifieke landschappelijke ingrepen die allen een fris modernisme etaleren. Nadat ze lange tijd waren vergeten, ogen de stedelijke centra in Angola en Mozambique op foto's uit de jaren vijftig en zestig sprankelend.

In een poging deze geschiedenis op te raken, presenteerde Fernandes zijn eerste globale schets in het door Bettencourt en Chaudhuri samengestelde werk *História da Expansão Portuguesa* uit 1998. In datzelfde jaar publiceerde Albuquerque over Mozambique en in 2000 legde Martins de laatste hand aan een proefschrift over Angola. In 2002 ten slotte, publiceerde Fernandes het boek *Geração Africana*.⁸ Vandaag wordt over dit onderwerp onderzoek verricht aan architectuurfaculteiten in Maputo en Luanda, evenals in de toonaangevende universiteiten in Portugal. Het aantal publicaties hierover neemt stelselmatig toe, maar er rest een betekenisvol deel aan gegevens dat nog moet worden opgedolven. Architectuurhistorici worden daarbij geconfronteerd met grote uitdagingen, zoals het verdwijnen van persoonlijke, maar ook institutionele archieven, vooral in het door oorlog geteisterde Angola en Mozambique. Ook de hoge kosten om veldwerk ter plaatse te verrichten, blijft een niet te onderschatten hindernis.

Dat dergelijk onderzoek desondanks snel dient te worden uitgebouwd, mag duidelijk zijn. Vele protagonisten hebben ondertussen een respectabele leeftijd, terwijl anderen allang zijn overleden. Maar ook de gebouwde omgeving in Angola en Mozambique blijkt fragiel.

Een betekenisvol deel ervan is immers in de laatste 35 jaar uitgewist, onder meer door de verwoestingen die resulteerden uit de oorlog, of door verwaarlozing en, meer recent, door het aantrekken van de economie die ervoor zorgt dat interessante naoorlogse gebouwen plaats moeten ruimen voor meer flamboyante en geactualiseerde voorzieningen.⁹ De sterke toename van de dichtheid in de stedelijke centra is ondertussen ook een belangrijke factor in de transformatie van het rustige landschap van de koloniale stad, waarin hoogbouw eerder zeldzaam was. Nu Portugal zijn geheugenverlies over de koloniale periode stilaan achter zich heeft gelaten, lijkt het documenteren en bestuderen van de erfenis van de Portugese koloniale architectuur en stadsplanning meer dan ooit aan de orde.

Vertaling: Johan Lagae

8

José Fernandes, 'Arquitetura e Urbanismo no Espaço Ultramarino Português', in: Francisco Bettencourt en Kirti Chaudhuri (red.), *História da Expansão Portuguesa*, deel 5 (Lissabon: Circula de Leitores, 1998); António Albuquerque, *Arquitetura Moderna em Moçambique: 1949-1974* (proefschrift universiteit van Coimbra, 1998); Isabel Martins, *Luanda: a cidade e a arquitectura* (onuitgegeven proefschrift universiteit van Porto, 2000); José Fernandes, *Geração Africana 1925-1975* (Lissabon: Livros Horizonte, 2002).

9

Exemplarisch in deze context was de afbraak in 2008 van de Kinaxixe-markt in Luanda, Mozambique. Dit project, zonder meer een van de meest bijzondere, generieke modernistische architectuurprojecten in Portugees-Afrika, was tussen 1950-1952 ontworpen door de in Porto opgeleide architect Vasco Vieira da Costa, die na gewerkt te hebben voor Le Corbusier, in 1949 naar Angola trok en er circa 30 jaar actief was.